

О‘ЗBEK TILIDA ISTE‘MOL DOIRASI CHEGARALANGAN SO‘ZLAR (Tabu va evfemizmlar)

Maqsudova Feruza

Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Tabu (polinezcha — taqiqlash) so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, u quyidagi ma‘nolarda qo‘llaniladi:

1. Ibtidoiy jamiyat bosqichidagi xalqlarda tarqalgan taqiqlash tizimi.

2. Tilshunoslikda muayyan so‘zlar, iboralar yoki atoqli otlarni qo‘llashni taqiqlash, man etish. Tabuning eng mukammal ko‘rinishi Polineziyada saqlangan. Bu so‘z aslida Polineziyada paydo bo‘lgan bo‘lib, dastlab mashhur ingliz dengiz sayyohi J.Kuk tomonidan Yevropaga ma‘lum qilingan va bayon etib berilgan. Polineziya xalqlari diniy e‘tiqodlariga ko‘ra, har bir inson tug‘ilishi bilan qudratli g‘ayritabiiy kuch — "mana"ga ega bo‘ladi. "Mana" juda xavfli bo‘lib, bировга tegsa o‘lim keltirishi mumkin. U tabaqalarga qarab har xil kuchga ega, qullarda "mana" bo‘lmagan, ammo aksincha, buyuk sardorlar qudratli "mana" egasi hisoblangan.

"Mana" tushunchasi "Tabu" so‘zi bilan bevosita bog‘liq. Nimaiki "mana" egasi bo‘lsa, o‘sha narsa xavfli, ya‘ni unga tegish man qilingan — Tabu qo‘yilgan. Polineziya xalqlarida juda keng tarqalgan tabu tizimini kim buzsa, rioya qilmasa, qabila boshliqlari, zodagonlar tomonidan qattiq jazolangan. Shuningdek, o‘sha davr tasavvurlariga ko‘ra, tabuni buzgan odamni g‘ayri tabiiy kuchlar, ruhlar, xudolar kasallik yoki o‘lim bilan jazolaydi, deb tushunilgan. Orolliklarda xudo va ruhga, kohin va qabila boshliqlariga aloqador bo‘lgan hamma narsa tabulashtirilgan. Tabu tizimi jamiyatda tabaqalanishni ifodalagan. Tabu ob‘yektlari — buyumlar, so‘zlar, hayvonlar va boshqalar bo‘lishi mumkin. Aksariyat tabular moddiy buyumlarga taalluqli bo‘ladi. Tabu insoniyat jamiyati shakllanayotgan davrda individ xatti-harakatini jamoa manfaatlariga bo‘ysundirish ehtiyoji bilan bog‘liq ravishda kelib chiqqan bo‘lishi mumkin¹.

Jamiyat taraqqiy etgan sari tabuning bir qismi odatga, huquqiy me‘yoriga aylangan, ko‘pchiligi esa dinga taqiq sifatida kiritilib, uni buzish gunoh hisoblangan. Hozirgi davrda ham tabuning ba‘zi ko‘rinishlarini uchratish mumkin. Ibtidoiy davrlarda tabiat hodisalarining sirini bila olmagan inson qo‘rquv uyg‘otadigan sehrlil va zararli yovuz kuchlardan, jin, arvohlardan, ofatli kasallik va yirtqich hayvonlardan saqlanishning yagona chorasi ularning nomini aytishni man etish, atamaslik deb tushungan. Ayniqsa, kishi nomiga nisbatan tabu keng tarqalgan.

Masalan, o‘lganning nomini, dohiy yoki podshohning, ma‘budlarning nomini va ba‘zi qarindoshlar (qaynota, qaynona, er, qaynog‘a)ning nomini aytish, ularni ovoz chiqarib chaqirish taqiqlangan va bunday atoqli otlar tegishli tavsifiy iboralar bilan

almashtirilgan. Ovlanadigan, tirikchilik manbai bo'lgan hayvon nomlari, kishini seskantiradigan jonivorlar va boshqa voqea - jarayonlar ham ba'zan tabulashtirilgan.

Masalan, chayon so'zi, o'zbek shevalarida eshak, benom, gazanda, ayriqyuruq, beshbo'g'in va boshqa nomlar bilan; ilon – arg'amchi, arqon, olachivir, qamchin, o'rmalovchi, gazanda; ayiq – polvon, o'rmon xo'jayini, asalxo'r kabi nomlar bilan atalgan. Hozirgi tillarda o'lim haqida, og'ir kasallik haqida to'g'ridan to'g'ri gapirmaslik, yoqimsiz, noxush narsalarni eslash, eslatishdan qochish odatini g'am tabuga kiritish mumkin. Tabu so'zlar o'rniga boshqa so'zlar — evfemizmlar zarur bo'ladiki, boshqa tillar singari, o'zbek tilida ham bunday so'zlar ko'pchilikni tashkil etadi.

Evfemizm (yun. yeirpegsha — yumshoq ifodalash) — so'zlovchiga aytish noqulay, noo'rin yoki qo'pol tuyulgan so'z va iboralarning sinonimi sifatida paydo bo'lgan so'zlar. Evfemizm salbiy voqelikni atashdan qochish, shunday voqelikning salbiy ta'sirini yumshatish uchun xizmat qilib, kishining izzatnafsiga tegadigan, unga malol keladigan, hurmatsizlik ifodalaydigan, axloqiy me'yorlarga zid keladigan holatlarning yoki to'g'ridan to'g'ri aytish mumkin bo'lmagan maxfiy voqeliklarning salbiy ta'sirini kamaytirish, ularni yashirish, berkitish; noxush xabarni beozorroq, yumshoqroq shaklda yetkazish, ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, o'ldi deyish o'rniga olamdan o'tdi, ko'z yumdi, vafot etdi; tug'di deyish o'rniga ko'zi yoridi, yengillashdi, yengillab olmoq, bo'shab olmoq kabi iboralardan foydalanish. Tilda evfemizmning qo'llanishi tabu hodisasi bilan bog'liq holda tarixiy - etnografik hodisa sifatida shakllangan. Evfemizm xalqlardagi urf-odat, madaniy saviyaning darajasi, estetik did va etnik me'yorlarning rivojlanishi bilan bog'liq. Tilning taraqqiyoti bilan uning evfemistik qatlami ham rivojlanadi. Yangicha axloq - odob, yangicha dunyoqarash me'yorlari asosida evfemizmning yangi - yangi shakllari yuzaga keladi. Tilda muayyan nutq vaziyati talabi bilan vujudga kelgan evfemizmlar ham mavjudki, ularning ma'nosi ko'pincha matn orqali oydinlashadi. Masalan, "Ra'noni egasiga topshirmagunimizcha, — dedi Nigor oyim, — quyilmaydiganga o'xshaydi" (A. Qodiriy) jumlasida nutq odobi nuqtai nazaridan erga bermoq iborasi o'rnida egasiga topshirmoq shaklidagi evfemizm qo'llangan. Evfemizm ilmiy va rasmiy uslublarda keng qo'llanadi.

“Tabu va evfemiya – tarixiy-etnografik kategoriya. Lekin u uslubiy vosita sifatida qachon, loaqal qaysi asrda paydo bo'lganligi va shakllanganligini isbotlovchi matnlarga ega emasmiz. Bundan qat'iy nazar, evfemik nutq til kabi

qadimiy bo'lib, ibtidoiy tuzumga, urug', qabila tillariga borib taqaladi. Gap shundaki, tabulashtirish va evfema qo'llash udumi til taraqqiyotining barcha bosqichlarida, hamma xalqlarda, barcha sotsial qatlam va guruhlar nutqida o'ziga xos tarzda amal qilgan. Biroq o'tmishda evfemik qatlamni-ku qo'ying, tilning tarixiy taraqqiyot bosqichlari deyarli o'rganilmagan. Tabu va evfemiya etnografik yoki

etnolingvistik planda, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab har xil sabablar munosabati bilan tadqiq qilina boshlagan”².

Demak, til taraqqiy etgani sari uning birliklari, xususan, evfemizmlar qatlami ham rivojlanib, o‘zgarib boradi. Tildagi faol va nofaol so‘zlarni, jumladan, tabu va evfemizmlarni zamon bilan hamohang tarzda yangicha dunyoqarash tamoyillari asosida o‘rganish, ularni semantik, pragmatik kabi bir qator jihatlarini ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq etish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Омонтурдиев А.Профессионал нутқ эвфемикаси Т.Узбекистон Республикаси Фанлар /академияси “Фан” нашриёти 2006,
2. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари -Т.:Қодирий номидаги халқ мероси , 2000.128-б.
- 3.Омонтурдиев А.Бир сўз луғати.-Термиз: Бойсун, 1996.45-6
- 4.Омонтурдиев А. Ўзбек тилининг қисқа эвфемик луғати .Т.: